

# ՍՈՒՐԷԱՆԴԱՅ ԲԱԶՄԱՎ ԻՊԻ

## ՆՈՐ ՀԱՐՑՄՈՒՆՔ

### 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՆԵՑԻՈՑ ԵՐԳԵՐՆ

Շարականաց նկատմամբ սմեցնող ամուսն Սուր-  
համդակի ըրած հարցման պատասխանը, սոյն  
պրակտիս մէջ տպագրուած կը գտնեն ըմբերցողք-  
և ինչպէս պիտի տեսնեն, յօղուածագիրն սպը  
յօղուածով կը պաշտպանէ մեր շարականաց մէջ  
ճորտութիւն ընելու սուղարկութիւնը, փոփո-  
խութեամբ ամոնց գործածութեան եղանակին և  
ոմամց յապաւմամբ, նպատակ ունենալով միշտ  
քաղցրացնել զայնս հաւատացելոց: Այս նպա-  
տակն աւելի լաւ հասնելու համար կը խորհիմք  
մենք՝ թէ արդեօք հարկաւոր չէ՞ մի նորոգու-  
թիւն մա եւ մեր եկեղեցական երաժշտութեան  
մէջ, երեք տեսակէտի:

ա. Արդի եղանակները փոփոխելով:

բ. Եւրոպական դաշնակաւորութիւնը ընդհամ-  
րացնելով ի մեզ:

գ. Նուագարանաց գործածութեամբ:

### 2. ԹԱՏԻՐՈՆ Ի ԴԱՏԻՍԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Քրիստոնէական բարեպաշտ և խոհեմ դաս-  
տիարակութեան ասպարեղիմ մէջ, աշակեր-  
տաց բարոյական, մտաւորական և բնական  
(Ֆիզիքական) բարին աչքի առաջ ունենալով  
կը հարցընեն փորձառու և հմտագոյն մանկա-  
վարից:

ա. Արդեօք թատերական տեսարանք, ի հարկէ՞  
ոչ յատկապէս ամպարեկեշտք և ոչ ալ խնդ-  
կատակ ամբարոյական մեղեկայացումը (որ  
խմորէս լուրս կը մնայ, այլ ընդհամրապէս

քաղաքացոց պատուաւոր համդիսատեսն բազ-  
մութեան առջեւ սովորաբար ծնացուցած  
թատերելութիւնք (grand'opera), Գուամ-  
երգութիւնք (Operetta), Ջաւեշտերգու-  
թիւնք (Opera comica), Ողբերգութիւնք  
(Tragedia), Թատերակաղք (Dramma),  
Թատերամուագք (Melodramma), Կասակ-  
երգութիւնք (Commedia), Ջաւեշտք (Far-  
sa), Նուագահամդէսք (Concerto), Պարա-  
համդէսք (Ballo), Ցայգամուագք (Seren-  
ta), և այլ մամիք, ընդհամրապէս խօսե-  
լով՝ աշակերտաց աւելի օգուտ կը բերեն  
թէ վնաս:

բ. Օգտաւետ կամ վնասակար լինելու մասին՝  
աշակերտաց զամազան հասակի աստիճան-  
ներն և մտաւորական զարգացման չափն՝  
ունիմ ազդեցութիւն թէ ոչ:

գ. Համարելով թէ օգտաբերք են, ի՞նչ բանի  
մէջ կայացեալ է մոցա օգուտն:

դ. Համարելով որ վնասակար են, ցոյց տալ  
վնասի աղբիւրներն և մոցա արդիւնքներն  
աշակերտաց վրայ:

ե. Հետեւանք. 1. Գովելլո՝ թէ պարսպելի են  
այն ծնողք՝ որ իրենց որդիքը կը թողուն  
յամախել վերոյիշեալ համդէսներում: — 2.  
Ի՞նչ ուղղութիւն պէտք է բռնեն սոս մասին՝  
բարեպաշտ և խոհեմ դաստիարակք ցերեկ-  
օթիկ և գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժա-  
լանաց: — 3. Ի՞նչ պէտք է այս մասին  
քարոզէ քահանայն առ ժողովուրդն եկե-  
ղեցոյ բնմէն, իբրեւ հոգեւոր դաստիարակ  
ժողովուրդն:

### 3. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Գրական տեսութեամբ՝ որ դարձ եղեր է  
մեզի համար ամենէն աւելի ամուլ, եւ ի՞նչ  
պատճառներով կրնայ քացատրուիլ սպը երե-  
ւոյթմ:

# ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՔ

ՄԱՅԻՍ ԱՄՍՈՑ ՍՈՒՐՀԱՆԳԱԿԻՆ

...~...~...

2. ԲԱՌԱԳԻՑԱԿԱՆ

Այն անգամ որ թերթեր եմ Ազաթան գեղեայ պատմութեան յառաջաբանը եւ անդ հանդիպեր եմ այդ հանգեւտապատական\* անսովոր բառին, միշտ մտքիս մէջ պայքար մի յուզուեր է, թէ Բնշ բառ է այդ, Բնշ լեզուով, եւ Բնշ կը նշանակէ. եւ եթէ սխալ կամ աղաւաղեալ բառ մ'է, ինչպէս կը ծանուցանեն հրատարակիչք, Բնշպէս ուղղելիք է այն, եւ այլն: Բայց պէտք է խոստովանիմ միանգամայն, թէ այն համուզումն սննցեր եմ միշտ՝ թէ զա բարդութիւն մ'է խանգարուած կամ թէ ձուլումն հանգիստ եւ մի ուրիշ բառի. եւ ո՛ր եւ է ստիպում մի չունելով պարապելու նոյն խնդրով կամ լուծելու զայն, հետեւաբար կը թողուի զայն նոյն անորոշ վիճակին մէջ: Բայց հիմակ որ ստիպում մի կայ Մոռնահեղակի կողմէն լուծելու կամ պատասխանելու այդ խնդրոյն, կրկին ձեռք առի Ազաթանգեղոսը, եւ առաջին կարգալուս՝ դարձեալ հանգիստ բառն կանգնեցաւ մտքիս մէջ՝ եր իի փոխուելով: Եւ յիրաւի դիւրքն եւ պատմութեան կարգն այլ կարծես կը հաստատէին զայն, զի խոսքովու մահուան վերայ խօսելով, հարկաւ յառաջաբանին հնդիմակն այդ բառով կամ բացատրութեամբ նորա թարգմանը կամ հանգիստը պիտի ուզէր նշանակել: Այլ միշտ զարձեալ խնդրական պիտի մնայր ապագական վերջաւորութիւնը՝ թէ Բնշպէս մեկնելու էր զայն. այն եւս մի քանի գրերու ետեւ ա-

ռաջ տեղափոխութեամբ՝ կ'երէր տապան կամ տապանակ (երբու՝ դամբան կամ դիր հանգրտեան\*), եւ կամ պատ(ռ)ական ամականն. եւ այսպէս, ամբողջացրելով իմաստը, պիտի լինէր. « կամ վասն մահուան քաջին խոսքովու թէ ուսով, եւ կամ զիւրոյ հանգիստն պատռական », կամ թէ, « զիւրոյ հանգստեանն տապան կամ տապանակ ». եւ ահա կը թուէր ինձ՝ թէ կը մտնենայի Ազաթանգեղոսի յառաջաբանի հնդիմակի մտքին: Աւելորդ էր նայել Բաղանդեանց կամ Լանգլուայի հրատարակած յունարէն Ազաթանգեղոսներուն մէջ, զի այլերեմի ընդարձակ յառաջաբանն կը պակսի նոցա մէջ: Բացի Լանգլուայի զաղդիերէն թարգմանութիւնը, եւ զտայ վերայիչեալ կարգը թարգմանուած. « Puis la mort du valeureux Chosroès, qui en fut la cause; comment s'accomplit cet événement et ce qui en advint \*\* ». նոյնպէս կը թարգմանէ նա եւ խաղաղի գիւնականն թովկաթեոյ, կարծես մի եւ նոյն թերադրութեան ներքեւ. « Poi la morte del prode Cosroe, per chi e come accaduta e che ne seguisse \*\*\* ». Այս կրկին թարգմանութիւնը այնչափ միայն լոյս առին ինձ, թէ այդ բացատրութիւնն մի ո՛ր եւ է կապ չունէր հանգիստ բառին հետ, — զի եւ յիրաւի հանգստեան կամ թաղման մասին բնաւ յիշատակութիւն չի գրուուի Ազաթանգեղոսի պատմութեան մէջ, — այլ թէ խոսքովու մահն Բնշպէս կատարուեցաւ: Ի վերջոյ, այն եզրակացութեան հասնայ՝ թէ այդ բառն աղաւաղում մ'էր երկու բառերու, որոց մին անպատճառ պէտք էր բայ լինէր, եւ այսու միայն կարելի էր ըմբռնել ոչստի՞ եւ զիւրոյ հարցական մակրայից ուժը կամ իմաստը. որով, խօսքին եւ պատմու-

\* Վենետիկի Մխիթ. Հարց Լեւոնգրատան 721 Թ. օրինակին մէջ, գրուած է թուին հայոց Ռձեթ, կը գտնուի ամբողջապէս ընդարձակ յառաջաբանն, որ ունի այդ բառը հանգեւտապական:

\*\* Այս մտքով յաճախ դործածուած կայ առ նախնիս մեր տապան բառն, նոյն իսկ ամենէն աւելի բնաւի մատենագրաց մօտ. տես Հայկազեան բնաբանքին մէջ յիշեալ բառը:  
\*\*\* Collection des hist. anc. et mod. de l'Arménie. tome I. Paris, 1867, p. 107.  
\*\*\* Storia di Agatangelo. Venezia, 1843, p. 206.

թեան կարգն, առաջի նմանութիւնն, եւ այլ հանգամանք կարծել կու տան՝ թէ գոյցէ եղած է սկզբնաբար «նա ղիտապաստ անկաւ» կամ նման իմաստով բացատրութիւն մի, որ յետոյ զբաղողաց մէջ աղաւաղեր է բոլորովին եւ «Ռանգետապատական» անսոյսբ բառն յերեւան եկեր է : Եւ յիրաւի, զոքո՞ւ փոքրիկ տեղափոխութեամբ մի, մի քանի տառերու յապաւմամբ կամ յաւելմամբ՝ շատ կր նմանին իրարու այդ երկու բառերն. եւ եթէ իմաստին եւս նայինք, շատ նպաստաւոր կ'եղնէ մեր այդ կարծեաց. եւ պիտի լինէր հետեւեալ կերպով. «կամ վասն մահաւանն քաջին Խոսրով» թէ ուստի՝ եւ կամ զհարց նա ղիտապաստ անկաւ, եւ կամ ո՞րպէս, եւ կամ զի՞նչ անցք անցին», եւ այլն :

Բիւքրասացի

### 5. ՇԱՐԱԿԱՆՔ

(Պատասխան մարտ ամսոյ Սոբրանդակի երգորդ հարցման) .

Բազմալէպը մարտի Սուրհանդակաւ կարելու խնդիր մի կը յուզէր Շարականաց նըկատմամբ՝ Ծղէթ թերթի մի յոգուածին առթիւ. հարցնելով՝ «ա, Շարականաց արդի թիւն եւ պաշտաման կերպին հին եւ թէ նորմուս. բ, եթէ նոր են, չ՞ կարելի փոփոխել զանոնք՝ առանց փասելու արարողութեան սպոյն» :

Մեր եւս կարգացինք Յովհաննիսեան Միհրանայ գրածը, յորում շեմք կարող չըսելէ իւր ցուցած եռանդն՝ «եկեղեցւոյ գորաւոր կարգն ու արարողութիւնը խանգարելու, . . . շարականներն ասոր անոր քմահաճոյքին զոհելու» զէմ : Չլինելով տեսած տողերն «Ալինայ Ապուլէիս գիւղի յոգուածագրին» առ որ ուղղուած է իւր ընդդիմախօսութիւն, չլիտեմ՝ թէ ինչպիսի՞նք եւ ի՞նչ չափով է նորա ստաւարկութիւնն յապաւելու զշարականս : Սակայն չեմ երկայիբ՝ թէ Յովհաննիսեան փոխանակ բացէ ի բաց հակառակելով՝ չափով մի իրաւունք պիտի տար անոր, եթէ յատկապէս քննած լինէր ժողովրդեան մեծ մասին ընթացքը ժամերգութեանց մէջ, եւ մեր շարականաց եւ աղօթից կազմութիւնը :

Կը տեսնեմք շատ տեղեր՝ որ հայ ժողովուրդն ընդհանրապէս կամ յեկեղեցի չի երթար, եւ կամ բաւական կը համարի զնալ քանի մի վայրեկան այցելութիւն մի տալ եւ դուրս ելնել. շատ սակաւք են, եւ զրկաւորապէս ծերր, որ ամբողջ ժամերգութեանց ներկայ գտնուին : Այլ արհամարհութեան մասնուած է նոյն իսկ աստուածային պատարագն այլ : Փախելն յեկեղեցւոյ՝ նշան է չորեքու զայն. եւ չսիրելը կը նշանակէ՝ թէ ո. պաշտամանց մէջ բարոյրման պէտք կայ : Նոքա որ կ'առաջարկեն այդ բարուքումն, այլու իսկ ցոյց կու տան թէ պաշտօնատէրք են, — զի հակառակք ոչ կ'երթան եւ ոչ կը խորհին եկեղեցւոյ վերայ, — եւ կը փափաքին ժամերգութիւնը զրուած տեսնել այնպիսի վիճակի մի մէջ՝ որ ամենուն տիրոջին լինի. հետեւաբար պէտք է շարհամարհել նոցա ձայնը. մանաւնդ այն ձայնը՝ որ կու զայ գիւղերէ, յորս աւելի մաս է կրօնասիրութիւնը քան ի քաղաքս : Արդ՝ բարոյրման պէտքը կը նկատեն նոքա շարականաց յապաւման մէջ :

Հոս ահա արարողութեան եւ ազգասիրութեան վերաբերեալ խնդիր մ'է՝ որ կը ներկայանայ մեզ. կրճատել «մեծին Մեղրուպայ, ս. Սարկայ, Մովսիսի քերթողի, Ներսիսի Շնորհալոյց զրէն եղած մարգարտաշար տողերը», այդ բանն անհերքելի է, եւ հարկ է որ այդպէս իսկ լինի : Բայց մի թէ չ՞ կարելի կատարել խնդրեալ նորուցութիւնն՝ առանց պակասելու ի պատկառանաց զոր պարտիմք առ սրբազան նախնիս, եւ առանց խանգարելու նոցա նուիրական դործը : Ստուգի հնարաւոր է այդ : Յետին զարուց մէջ մեր շարականաց վերայ կատարուեն եւ յաւելուածք, որոց յապաւումն անշուշտ չի փաստեր ո. հարց արարողութեան : Ըսածս կը փութամ օրինակից ցոյց տալ :

Ա. Շարականաց վերայ եղած են՝ ըսի՝ նոր կարգադրութիւնը, յորոց պիտաւորքն յիշելով հաս՝ կը շատանամ :

Օրհնէաքեանց քաղառածք : — Սովորութիւն է ամէն օր ութ շարական քաղել օրհնութեանց հետ : Այս դեռ ծի գարուն չկար.

Եւրոպայի ի Մարեմնաց վանաց առած եւ հաստատած « Ժամատեղաց խրատաց » մէջ կը գտնեմք, որ նախնիք ի տօնս աւերուին յետ աւուր պատշաճ օրհնութեան՝ զոր « Թաբան յատեանն ասեմ » ի նշակու ցայսօր կայ գրուած եւ ի տօնացոյցին, « Ի դասն մտանեն, եւ աշակերտի դասն սկսանի գնեստեալ շարականն... դաս առ դաս երգելով »։ Ուրեմն հետեւակ շարականն՝ որ կայ ցայսօր, յետ օրհնութեան կ'երգուէր՝ եւ ոչ յառաջ, եւ կը վարէր այժմեան քաղաածոց պաշտօնը\*։ Այս սեղ եղակի կը դնէ « Ըզհետեակ շարականն » ըստ ամենայն գրեւ չափաց, եւ կը հասկանայ մի շարական, որոյ տանց խառն՝ բայց չափաւոր թիւն յայտնի է մեզ հասած հետեւակներէն։ Իսկ երբ կը խօսի հսկման գիշերաց վերայ, — յորս կ'իմացնէ՝ թէ սովոր էին պաշտել ութ կանոն թաղմաբը, ութ կանոնապիտոյք եւ տասն մարգարէական օրհնութեամբք, — յայնժամ հետեւակին համար կ'ըսէ յոգնակի՝ « վարեն գշարականքն » , այլոս յայտնեալ՝ թէ այդ գիշերները կը բաղմացնէին հետեւակները, հաւանօրէն տասն մրգ. օրհնութեանց թուով որով շինած է Ստ. Բիւնցի (Է զարուն) յարութեան աւագ օրհնութիւնը, որոց մէն մի շարական գեւ կը կրէ իւր հետ յարակից մրգ. օրհնութեան առաջին երեք գրեւք\*\*։ Իսկ « հասարակաց սրբոց » ասոնք օրերը բնաւ չի գնեիր հետեւակ շարական ըսել։ որով

\* Հետեւակաց յառաջ անցումն եղած կը թուի ժն զարուն, ըստ դրամ նախ յամս 1458 եւ 1480 զրուած երկու տօնացօւցից մէջ զաւրէն հետեւակին յառաջ նշանակուած քան օրհնութեան՝ յերկրորդ ծաղկազարդին եւ ի խաղիւրացին, թէ եւ ի Համբարձման այլ յետ Հարցին դրած են զայն՝ առանց կարգ մի նկատելու։ ասոնց մին միւսէն զազափարուած կը թուի։

\*\* Հին ժամանակ բոլոր շարականք մրգ. օրհնութեանց եւ փոխից հետ այնպէս կը վարէին, ինչպէս այժմ Ուրախ Էր չր. Խոնարհեցս եւ Ապրեցս փոխից հետ ի Ծաղկազարդին։ Այս բանին կը վկայեն ժամատեղաց խրատքն. եւ յայնժամ ինչ եւս՝ գտած եմ յամս 1284 զրուած մի « Խրատք շարականաց » , յորում նշանակուած են բոլոր մրգ. օրհնութեանց եւ փոխից բաժանմունքն այլ։

յայտնի կ'ընէ՝ թէ հետեւակն ոչ թէ բոլոր աւուրց, այլ միայն հանդիսաւորաց յատուկ էր. նոյն խրատն արդէն յայտնապէս կը գրէ, « որպէս տեսնացոյցն ի տերուակաճ տաւնս ասէ՝ թէ հետեւակ չր. ի ձայնէն աստ »։

Այսպէս պարզ էր ժն զարու սովորութիւնը. սրբոց օրերը շատեանք ստիկ օրհնութեամբն. (կ'իմացուի՝ որ աւուր պատշաճ օրհնութիւն չեղած օրերը կը քաղէին տօնին յարմար շարականներ յատուկ օրհնութեանց թուով՝ երկու կամ երեք). տէրուական օրերը հետեւակ մի աւելի ըսել՝ ուր նշանակած է տօնացոյցը. եւ հսկման գիշերները բաղմացունեւ հետեւակները մինչեւ ի տասն՝ օրհնութիւնն այլ ի միասին հաշուելով։

Թառվ զալով ի սկիզբն ժն զարու, Գր. տաթեւացոյ քարոզաց\* միոյն մէջ կը կարդամք՝ թէ « տասն է օրհնութիւնն կիրաւելին, նոյնպէս եւ օրհնութիւն մարտիրոսացն... իսկ ի պահսն ոչ է օրհնութիւն » (տպ. հտ. Բ. քրդ. 2Դ)։ Հոս « տասն օրհնութեամբ » կը նախ հասկացուի թէ մարգարէականք, — զի 1284 տարու խրատքն շարականաց կը վկայէ աղոնց գեւ գործածութեան ի ժն-Գ զարու, մանաւանդ աւ վանականս միշտեւ ի Գր. տաթ. — եւ թէ շարականք, էլ թէ առաջինքը հասկանամք, յայտնի է՝ թէ անոնք առանց տասն շարականաց (աւագ օրհնութեանց) գործընթացութեան էին շինեւ. ուստի եւ ասոնք այլ ի միասին կ'իմացուին։ Բայց հոս նորութիւն մ'այլ կայ, այն է՝ որ « մարտիրոսաց » օրերն այլ կային մրգ. օրհնութիւնը, եւ անոնց վերայ նոյնպէս բարդուած էին տասն շարականք \*\*, — իմա ըստ առանձին սովորութեան վանաց Տաթեւու, զի այդ բանն արտաքայ ի ժն զարու ժամատեղաց խրատուց՝ որ կը ներկայացնեն հասարակաց սովորութիւնը։ — Իսկ պահոց

\* Քարոզգիրքն աւարտած է յամս 1407 (Սիւսական, 239-40), ապա հաւանական է որ սկսելն այլ ի մուսն նոյն ժն զարուն լինի։

\*\* Զի առաջին մարգարէականաց՝ բաղմացութեւ յատուկապէս տասն չր. քաղելու սովորութիւնը շատ յետոյ մտած է, ինչպէս պիտի տեսնենք այժմ։

զիշերները բնաւ շարական չէին քաղեր. զի շարականք կապուած էին մեզ. օրհնութեանց հետ՝ որ երբէք չկային եւ ցայսօր չկան ի պահս. որոյ համար եւ պահոց յատուկ օրհնութիւնք (շրկ.) այլ չեն շինուած :

Սակայն ծն դարու գրչ. տօնացոյցից մէջ\* արդէն վերցուած կը գտնուի ութ կանոն սաղմոս պատշտելու սովորութիւնն ի կիրառէս եւ յայլ հսկմունս, եւ հաստատուած սոսկ երկու կանոն ըսելու սովորութիւնն, որ յառաջ լուր աւուրց յատուկ էր. վերջացած նա եւ տասն մեզ. օրհնութիւնք, որոց հետ եւ տասն քաղուածոյ շարականքն այլ. ըստ առում՝ ասոնք անոնց համար կը քաղուէին յառաջ, եւ ի զաղարել անոնց՝ իրենք այլ պիտի զաղարէին՝ բաց յաւուր պատշաճից : Եւ ըստ այսմ՝ ահա 1438 եւ 1480 ամաց տօնացոյցքն Ջատիկին օրը կը գնեն « Աւր. Այսոր յարեաւ. եւ թէ ոչ առես, զու ի յարութեան տէրյերկնցնուն (իմա՛ն այնչափ շր. որչափ է Այսոր յար.) ասա » . նոյնը կ'աւանդէ ուրիշ մ'այլ՝ 1449ին գրուած : Առաջին երկուքն ի Նոր կիրակէին եւս կը գրեն « Աւր. Նորոգեալ կղզիք. եւ թէ չգիտես\*\* , Յաղթական քեզ արհն. » . ուրեմն կամ հա՛մառոր՝ երկու երկու շր. (թէ եւ հսկման օրեր են աղոնք ըստ հոց), եւ կամ՝ բնդարձակն Յաղթական՝ տասն շր. զի չէր կրնար հա՛մառասուիլ այս :

Յաջորդ ծջ գարուն մէջ « չդիտելոյ » պայմանը կը ջնուի, եւ 1540ի գրած տօնացոյց մի կը միացնէ « Նորոգեալ կղզիքն եւ Յաղթական քեզ արհն. » , որոց թիւը տասնէն կ'անցնի : Իսկ 1562ին գրուած մի այլ կերպ կը գրէ. « Նորոգեալ կղզիք, եւ գ'ու ձայնի տէրյերկնիցներն հետեւակ քաղեաւ. եւ թէ չգիտես՝ Յաղթականն ասա » : Սա վերափոխման եւս « հետեւակ » (իմա՛ն քաղուած)

\* Որ ի մեր զբաղմանս եւս սկսին յետ քսան եւ ութ ամաց քան զմահ Տաթեւացւոյն :

\*\* Այսոր յարեաւ եւ Նորոգեալ կղզիքը . ներս. լամբունացի շինած է ծի գարունն : Յիշեալ տօնացոյցք բացատրութիւնք՝ « եւ թէ ոչ առես », « եւ թէ չգիտես », ցոյց կու տան՝ որ անոնց գործածութիւնը ցայն ժամանակ դեռ չէր ընդհանրացած եւ ընտելացած բարբից :

կը գնէ « Այսար գանձաւորի, Այսար հրաշափառ, եւ զամենայն շարականքն » : Ահա այսպէս կը սկսին բազմանալ քաղուածք ծջ գարուն : Նորին երկրորդ կիսուն մի էրեցեցի Ղուկաս վարդապետի գործը կայ ի գրչագիր , « խրատք եւ կարգ շարական քաղելու » , յորում՝ ամէն տօնից քաղուածք բազմացած են աւելի քան հնգհարասան, առանց մի որոշ չափոյ : Կայ եւ մի այլ « խրատք շարականաց քաղելոյ » . արարեալ ումնն երաժշտէ բաբունեացն », անթուական, բայց գրեալ էրեցեցոյ գործոյն հետ ծի գարուն նորա. դրով, յորում՝ քաղուածքն անհաւատալի ծայրայեղութեան են հասած. զոր օրինակ՝ մարտիրոսաց վերջին ձայնն յիսուն եւ մի քաղուած ունի. ապաշխարութեան վերջինը քսան եւ վեց. առաջ օրհնութիւնքն այլ ըստ առարարացած են, եւ առաջին ձայնն երեսուն եւ հինգ նոր շրկ. ունի : Սորա քաղուածքն հաստատուած են իւր այս հիման վերայ, « որչափ կ'ախի՝ զխորհրդաւորքն քաղեա » :

Գրչագիր նորագոյն ժամագրքի մի մէջ գտի երրորդ ցուցակ մի ծի գարուն, եւ անոր հետ յիշատակարան մ'այլ նոյն ցուցակի անանուն շինողէն, յորում՝ կ'իմացնէ՝ թէ « Սիրելի եղբայր, ոչ թէ զայս իմով անձամբ արարի, ... այլ մեծ կաթողիկոսն Մովսէս (յամա 1630—33) իւր խորին իմաստութեամբն քննեալ, եւ վկայ առեալ զմեծ հաւատարիմ վկայն զտուրքն զՄանգիստոս, որ զաւագ օրհնութիւններն տասն շարական ասաց » . ինքն այդ անձանթն այլ կը յապաւէ նախորդաց անսպառ ցուցակները եւ կը թողու տասն շարական՝ օրհնութեանց երկու շարականքն այլ ի միասին հաշուելով. եւ կը յաւելու. « Թէ ընդունիս՝ բարի է. եւ թէ ոչ, եղեցին կամք քո » . զարձեալ ազատութիւն : Նոյն տասն թիւն է՝ որ պահուած կայ ցայսօր, թէ եւ շարականք էրեցեցոյ ցուցակէն ընտրուած են՝ փորթիկ դարձուցութեամբք :

Այսօր անձառն — Տարուս մէջ տասն անգամ՝ երրորդնայն համար, որ է ի կիրակեւ քառասնորդաց եւ ի տօնո խաչ, այս սրանելի շարականս կորուսած է իւր ազգեցութիւնը. նայնպէս եւ Նորոգողն՝ զոր ի միասին կ'երգեմք : Առաջ ուրբաթի զոր այլ

եւս նոր եւ հրապուրիչ շեն անոնք, ինչպէս պիտի լինէին՝ թէ մի անգամ երգէինք, որպէս հին ժամանակ : Դնորհալին զմին շինեք է « յաղազս մեծի ուրաթում գիշերին » ըստ վերնադրոյն, եւ զմիւսն « յաղազս մեծի ուրաթում ցերեկի », եւ ոչ թէ մեր ուզած ժամանակ պաշտելու համար : Իւ արարաւ ծով գարուն դեռ չկայր այդ սովորով : օրհնութեան քաղաքացիք վերոյիշեալ ցուցակներէն երկրորդին մէջ կը կարգամք. « Բուն բարեկենդան »՝ Բանն որ ընդ հօր. մինչեւ Ղազարու յարութիւն հանգստեանն ք. ոչ ասի հետ աշրհներեան եւ ոչ ձառն. . . Իւ թէ պահնոց ի շարքս եւ ի կիրակի պաշտօն (հանգստեան) չիւն, նա ըստ խնդրոյ. կամայ՝ թէ մի ձայնի ուղէ կամ այլ աւելի, նա դու քան զարհնութիւնն յառաջ աստ, եւ կարգաւ աւետարան, եւ հետ աշրհներեան հանգստեան ասել չկայ » : Ուրեմն այդ դարուն քառասնորդաց մէջ ի գիշերին հնգա. շր. չէին ըսեր միայն « հետ օրհնութեան ». բայց հանգստեան « պաշտօն լինի ». ապա յայտ է՝ թէ Այսօր անձառ չըկար : Առաջին անգամ յայնոր ժն դարուն դրուած ատեան ժամագիրքն ունին՝ « յաւուր հսկման գիշերային » կամ « յամենայն տարեականն է Այսօր անձառն, եւ հանգստեան՝ ի մարտիրոսական տօնի », որ չկան նախորդ պարուց ժամագրոց մէջ. եւ արդի սովորութեան ծայրայեղումն է « յամենայն տէրութեան » : Տօնացուցին իրասն ի բուն բարեկենդանին՝ թէ քառասնորդաց մէջ հանգստեան պաշտօն չկայ, ոչ մի գրչ. տօնացուցի մէջ չգտի. անտարակոյս յերկրւած է ազդեցութեամբ արդի սովորութեան, որ ծագած է վերոյիշեալ խրատուն թերի հասկացողութեամբ : Իսկ ի էջ. պոլիս սպառած ասեան ժամագրոց ծայր դրուած խրատն յանուն թողմ. վրդ. մեծօրհնացոյ (ժոյն-ն դարու), թէ « յաղահայի կիրակէն եւ ի խաչի տօնն Այսօր անձառ աստ », սխալմամբ տրուած կարծեմ Մեծօրհնացոյն, ըստ որում ծով գարուն սովորութիւնն աղօր հակառակ էր. եւ ունիմք մի փոքրագիր ժամագիրք 1465 տարւոյն, յորում կայ Մեծօրհնացոյն մի յիշատակարանը՝ թէ « ... օրբպրեցի գգիրս հա-

սարակաց ողութից », բայց այդպիսի խրատ չկայ՝ որ յարմարագոյն տեղին էր : Նախորդ խնդրոյն մէջ յիշուած շարականաց քաղուածոց ցանկերու հետ կայ մի այլ համառոտ « խրատք յաղազս պաշտման եկեղեցւոյ հաւաստանեայց ազգին », յորում կը յիշուի « թում » բանիս շինողն », եւ այս եւս կը պատուիրէ Այսօր անձառն : Կը տեսնեմ որ աստի համառոտութեամբ է տպ. ատեանական ժամագրոց ունեցածը, եւ թումն՝ որ յիշեալ պատճառներով պարտի ժն գարուն մարդ լինել, Մեծօրհնացոյն կարծեմ է :

Նոյն այդ թումայի է հանգստեան քաղուածոց ցանկն այլ, որոց թիւն իւր խրատոց մէջ շատ աւելի է քան այժմ : Դնորհայւ ժամատեղաց խրատոց մէջ այլ կայ « Հանգստ. շարական, սաղմոս եւ աւետար. », ուր շարականն՝ այդպէս միայն տետրարանէն յառաջ յիշուած եւ եզակի, կրնայ հասկացուիլ նոյն հայրապետի Աստուածանշդէն մի պատկեր : Թէ այլ շարականք իսկ իմացուին, սակայն եւ այնպէս ուրիշ չափ մի ունէին աղոյն յառաջ (նման օրհնութեանց), քան ինչ որ ժն քաղուածասէր դարու մէջ :

Թագաւորք ապաշխարութեան : — Սովորութիւն եղած է պահոց իւրաքանչիւր աւուր թագաւորքն՝ ինն տուն ամբողջ երդել : Նոր է եւ այս. Գր. աստեղացի վերոյիշեալ ԶԳ քարոզին մէջ կը գրէ. « Թագաւորքն եւրեք երեք տուն է ի պէմ երրորդութեանն », ինչպէս եւ մարտիրոսականքն\*. ապա ինն ինն տուն ի պահս անյարմար է : Արդէն ասոնք եւս բաժանուած են երեք երեք. եւ անտեղի է վերջացնել մի քգ. աղ. փխ. եւ կրկին եւ երեքկին սկսիլ քգ. աղ. փխ : Այդ բաժանմունքն անորիւկ նշան մ'է մեզ՝ իւրաքանչիւր երեքեկ տուն այլ եւ այլ անգամ երգելու. զոր օրինակ՝ քառասնորդաց վեց շաբաթոց մէջ իւրաքանչիւրը երկու երկու անգամ երգելու, եւ ոչ թէ վեց վեց անգամ. նոյնպէս պահոց այլ աւուրք մէջ :

\* Մարտիրոսաց Բն երկու փոխերը միանգամայն երգելու համար չեն, ինչպէս կ'ընեն սխալմամբ, այլ առաջինը միտ. է, եւ երկրորդն անտաք. Ըստ Մանրութեանց, նման ԴՁ թագաւորի երկու սաղմոսաց :

Թագաւոր Ստեփանոսի : — Անցեալ դարու վերջերը Սիւլոն կաթիլ. երեւանեցի ոչ սակաւ նորաձեւութեանց հետ՝ զոր մուծեց նախնեաց տօնացուցի մէջ, սահմանեց որ Ստեփանոսի Թագաւոր յաւիտեանը կրկնուի նա եւ երիցս՝ Լուսաւորչի տօնից, եւ երկիցս՝ Թագէտոս եւ Բարթողիմէոս առաքելոց տօնից մէջ, մինչ յառաջ մարտիրոսաց թաղաւորք կը գործածուէին ըստ նախնեաց. եւ ազգի մեծամասնութիւնն ընդունեց զայնս : Թող որ Ստ. Թագաւորն իրեն ստեղծ մարտիրոսաց ուժ թագաւորաց չափ կը սեւէ, մասնաւոր թէ՛ քրիստոնէութեան առաջին նահատակին համար յատուկ խորհրդով շինուած երկ մի ուրիշ սրբոց այլ երգելի անյարմար չէ՛ եւ չի կորուսաներ իւր խորհրդաւորութիւնը :

Բ. Շարականաց մէջ կան ոմանք որ չեն ս. հացը, այլ նորամուտ, աւելորդ, եւ մին նոյն իսկ անպատշաճ :

Արեւելք գերարքիան : — Եթէ օրհնութեանց քաղուածը յապաւուին, պիտի հետեւի՝ որ այս շարականի գործածութիւնն այլ ի փոխման Աստուածածնի զապարի : Եւ իրաւացի է այս, եթէ նկատեմք իւր գրողը, եւ գրութեան եւ գործածութեան ժամանակները : Գրողը Կիրակոս վրդ. եղնկացի՝ անշուստ ոմն է : Շարականը շինուած է ծն գաւրուն, ըստ որում կը գտնեմք զայն նախ ի վախճան նոյն դարու գրուած շարակնոցի մի ծայրը մի եւ նոյն գրչով. ուրեմն յիշեալ Կիրակոսէն յօրինուած, եւ ոչ նորագունէ մի. (զի այս մասին խնդիր կը յուզի ի Բացար. շրկ. 4. Աւետիք. 702-3) : Գործածութիւնն այլ նոր է, որոյ ականբերս փաստ մ'է անոր միշտ ի ծայր շարակնոցաց գրուելը. գննութեամբ զըզազրաց՝ որ ընդունելութիւնը գաի ծն գարուն, ըստ որում՝ նախ Միքայիլ կաթողիկոսի օրով շինուած քաղուածոց ցուցակին մէջ կայ այն, եւ ապա մուտ գտած է յետ այնորիկ գրուած տօնացուցից մէջ, թէ՛ եւ միայն իւր երկրորդ աւուր քաղուած : Իսկ իւր հետեւակ առաջին աւուր՝ ժէ՛ դարու տօնացուցից ոմանց մէջ միայն կարողացայ գտնել : Ահա այդան նորաշէն եւ նորամուտ է այս շարական : Ստորագր. է՝ թէ՛ նոյնպէս

նոր եւ Աստուածածնի ծննդեան Երգեցեք՛ն՝ ի Յի. կթիլ. կայեցույ, Որ մախիւմաց՛ն՝ ի վարդաւանյ վրդ. երկուքն այլ ի ծԳ դարու : նոյնպէս եւ Լուսաւորչի Աշխարհ գոսարմաւ, ցեալն, Լեբիհք տմեկայն, եւ խոտանարաւ կաց Յաւուրց վերչիկն, յօրինեալք ի Յովհաննէ եղնկացոյ ի սկիզբն ծԳ դարու, եւ սկսեալք դործածելի լինել ի ժԶին \* : Բայց ասոնց պահպանութեան չէ արգար հակառակել, զի փոխանակ իրենց չկան ուրիշ աւուր պատշաճ շարականք. սակայն վերափոխման երկրորդ աւուր յատուկ օրհնութիւն կայ արդէն. եւ այն օրն այլ հետեւակ չարականս (իւր քաղուած) չեն դնել տօնացոյցը. ուրեմն Արեւելքն աւելորդ կը լինի նոյն աւուր համար : Իսկ առաջին աւուր հետեւակ դրուած է ի հին տօնացոյցս միւս աւուրց օրհնութեանց մին \*\*, որ է վեց տուն՝ փոխանակ երեսուն եւ վեցի :

Մանկունք ս. Տրդատայ : — Ասոր մասին այլ արթիւ եւ գրուած է Բագմատիկի մէջ (ԾԳ, յուն.).. եւ այժմ վերտօնի կը պընդեմք՝ թէ՛ հարկ է ջնջել զայն ոչ իւր աւելորդ կամ նախայիշելոց չափ նոր, այլ իրեւանիւյն շարական մի : Զարմանալի է՝ որ մեր ամենէն հին շարակնոցք եւս՝ որ կը հասնեն մինչեւ ծԳ դարու վերջերը, ունին զայն : Իսկ հեղինակն անծանօթ է ք թող որչափ կ'ուզէ՝ հին լինի, սակայն մեր զգացումները չեն կրնար բնաւ հաշտուիլ ապր հետ. շարականն են՝ թէ՛ շար անարգանաց այս տողեր. « քաւազանաւ քո բարկութեան գլխ. մարտութիւնն յիմաստ փոխարեւալ... համարը :

\* Յամին 1340 դրուած տօնացուցին մէջ կը գտնեմք ի տօնի գլխին նշխարաց Լուսաւորչին (եւ ոչ մօրն ի վերապն) : « Աւր. Այսպէս զըւարճացեալ. եւ քի ոչ կամիս, զու բաւասա՛ն Ով երջանիկ տէր ուրբար Գրիգոր » : Եւ ի տօնի խոտանարակաց, « մի. զի, Աստուածային հաւատով, կամ բա՛ն, Յաւուրց վերջին » : Այս ազատութիւնը նոյն շարականաց նոր գործածուելու նշաններ են. այնպէս որ 1480ի տօնացոյցը Լուս. օրհնութիւնն չի դնել, եւ ի ա՛նի խոտան. Դիւ առաջին մի. ունի :

\*\* Հնեմէն ոմանք կը գրեն՝ « հետեւ. շր. Ըգլորն սաս », նոյնը կ'ըսեն եւ յայլ տօնս, որ անհասկանալի է ինձ :

ման բարեկացուցի բռնաւորին ի յանձնակից փոխեալ կերպարան, յանձնական բռնու- թենէն նուաճելով... ի մարդկային բնութիւնս զարձուցեր յանասնեղէն ի բնութիւնէն նո- րաստեղծեալ : Մշակչհնապէս մնացուելու էր այս անարգ նկարագիրը, զոր անպատեհ է տեսնել նոյն իսկ սովորական մարդոյ մի վերայ, թող թէ սրտոյ մի, եւ այն՝ գերա- գունին եւ բազմերախտին ի թագաւորս մեր, եւ ներուի մեզ իւր զեղեցիկ զրուպն յորի- նողին հետ (ի տեղգր. Այրարատայ) ըսել նա եւ վեհագունին ի սրբութեան իւր թա- զակից սրբոց մէջ : Առ սուրբս նուիրում երգերն այն առաքինութիւնքը կը հռչակեն՝ որովք սրբացեր են նոքա. արդ Տրդատ Ա- զաթանեղեղայ յարմարած առապելայոց խո- զակերպութեամբ սրբացաւ, թէ հաւատալովն ի Քրիստոս եւ չնախարհիկ աստուածպաշ- տութեամբն : Այն հարց որ հաստատեցին սոսնել զնա, այս վեհմ լեզուն կը գործածեն. « Չորբոյ եւ զմեծէ եւ զերկրորդ նահատակէ եւ զմերոյ լուսաւորութեանցն լուսաւոր վե- րակացուէ ճառելով, զի Քրիստոս հանաւրց եղեկոցս ճշմարիտ թագաւորէ, հրաշափառա- զանիւ պարտ էր անցանել բանիւ, սրպէս զգործակցէ եւ զհաւատար ճշնողէ մերոյ նա- խաշակդի եւ լուսաւորութեանց նահապետի... բազմափայլ ճառագայթն աստուածպաշտու- թեան » եւ այլն (Խոր. Բ, ԼԲ) : Այս բանից քով իւր շարականն այնպէս է, ինչպէս խաւարը լուսոյ քով : Շարակնոցի ապագրիչներէն Բ- մանք իրաւամբ ամաւեցին տպագրել զայն. բայց շատը չունեցան այդ փափուկ զգացումն : Ահնեսացնեմք այդ երբք. զա է որ վարա- կած է հայ ժողովրդեան միտքը եւ սիրտը նուստ եւ անարժան զգացմամբք իւր մեծ թագաւորին վերայ :

Թորոյտակը արեւագալի. — Աստիք այլ նորամուտ բաներ են. գրչպիւր շարակնոցը, որոց մէջ կան արեւագալի երգք, բնա չու- նին զանոնք : Աւելի յայտնի փաստ մի կայ. 1284 տարւոյն գրաւած գրչպիւր մի ունիմք, յորում կան ժամագիրք, սոնացոյց եւ այլն, եւ Շնորհաւոյն շարականաց մի մասն՝ հան- զերձ արեւագալի եւ այլ ժամոց երգովք, եւ Գրա աստիք մէջ եւս կը պակասին յոր-

դրակը : Արդարեւ ժամատեղաց արեւագալի խրատուց մէջ կը կարգաւմք, « շր. Յարեւելից եւ իւր տաղն... Ճանապարհն եւ իւր տաղն » . բայց « տաղն » կամ մի ուրիշ բան է, կամ՝ թէ յորդրակը են՝ նորամուտ են հոս. զի տաղարանաց մէջ եւս չպիի զայնս, ուր « տաղ » բառէն շարժեցայ փնդուել. այլ նախ յամին 1562 պրտած տոնացուցին մէջ՝ ու- րիշ քանի մի երգոց հետ. եւ յետ այնորիկ ծէ զարու ասեմական ժամագրոց մէջ :

Հանգստեան ժամերգութիւն. — Այլ եւս շարականն մի չէ՝ որ կը ներկայանայ մեզ հոս, այլ ամբողջ ժամերգութիւն մի : Սա եւս նոր է. Ժ զարուն զեռ չկար այն, զի խոս- րովու ժամագրոց մեկնութիւնը մինչեւ խա- զաղականը կը հասնի : ԺԲ զարուն Շնոր- հաւոյն ժամատեղաց խրատն այլ մինչեւ նոյն ժամը կը հասնին : Եւ Ներս . լամ- բրոնայի առ Լեւոն թագաւոր կրած թղթայն մէջ մինչ իւր օրեր « եօթն » ժամ կը հաշուէ, եւ ինքն օրինակաւ Շնորհաւոյն կը հաստատէ իւր վիճակի մէջ Եթերորդն այլ, որ է « խա- զաղական աղօթքն » որ բարուց թուլութեամբ « պակասեալ էր ի վանորէիցս... եւ հաս- տատեցաք՝ նախ ժողովել յեկեղեցին յաղօթն, եւ ապա ի մահին հանգչել » (ապ. Վենետ. 1865, յէջ 242) : Իսկ այլ տեղեր կը յա- րէին զայն երեկոյեան ժամերգութեան ըստ խրատուց ժամատեղաց, Յամին 1284 գրաւած ժամագրքին մէջ իսկ առկաին չկայ հանգրա- տեանն. բայց երբն ի քէն հայցեմք՝ որ ժա- մագրքէն դուրս է գետեղաւած, նոյն հին գրաւ կը կրէ այս վերնագիրք, « Չկին Եկեղեցոյն », որ անշուշտ հանգստեանն է. եւ աստի կը զուշակուի թէ ԺԳ զարուն է հաստատուած « իւր զոյութիւնն աւելի որոշ է Տաթեւալոց վերոյիշեալ 2Դ եւ 2Ե քարոզաց մէջ (գրեւոր ի սկիւրն ծե զարու) : Բայց սա կը յաւելու՝ թէ զայն կը կատարենք « ի վերայ անկող- նոց եւ ննջեմք » (քրդ. 2Ե). ապա յայտնի է՝ թէ առանձնական աղօթք էր այն՝ վա- նականաց միայն յատուկ, Այս պատճառաւ է՝ որ նախալիշեալ հին ժամագիրքն այլ չէ գրած զայն հասարակաց աղօթից հետ : Մեր վանաց մէջ այլ նոյնպէս կը կատարուի, այս ինքն՝ իւրաքանչիւր օր իւր աննկին մէջ



կ'աղօթէ զայն ի ժամ քնոյ: Սակայն աշխարհի մէջ այն տեղեր, ուր ամէն օր ժամերգելու բարի սովորութիւնը պահուած է, հանգստեանն այլ եկեղեցւոյ մէջ կատարելը տեսնել եմ (թէ եւ ոչ ամենուրեք) երեկոյեան եւ խաղաղական աղօթից հետ. եւ այս կը սկսի ծեղարէն՝ ինչպէս կը գուշակեմ 1465 տարւոյն գրուած ժամագրքի մի — յետոյ եւ այլոց — մէջ վերջին մաղթանաց վերայ գրուած վերնագրէն « Յաղագս արձակման ժողովրդեանն »:

Հանգստեանն այլ եւ այլ ժամանակներ կազմուած է: Ի սկզբան իւր մասունքն էին Եկեղեցին, յետ որոյ Նայեա սիրով երգը (խաղաղականն զատ), Մնձն իմ մաղթանքն, Աղայեցոյք քարոզը, Տէր աստուած մեր աղօթքը, յետ որոյ ի քէն հայցեմք երգը վերստին, սաղմոս, աւետք. քարոզ, աղօթք, Հայր մեր, Ընկալ քաղցրութեամբ, Զհանգրտեան զաղօթս մաղթանքը մի տուն, եւ « Հանգերուք խաղաղութեամբ, եւ տէր եւ զիցի ընդ ամենեւեան. ամէն »: Զայս կը կարծեմ՝ սկզբնական բովանդակութիւնը՝ զոր կը ներկայացնէ մեզ յամին 1465 գրուած ժամագրքին: Ասոնց միջին « Տէր աստուած մեր, դու պահեա զմեզ » աղօթից առաջին մասն աւելի հին է քան զԺամերգութիւնը: զայն գտի խաղաղականին ծայրը կապ 1284 տարւոյն ժամագրքին մէջ. սա հանգստեանին հետ զուրս պիտի թողոյր եւ զայն, եթէ նոյնպէս նոր լինէր. բայց խոստովու քով պակասելովն կ'իմանամք՝ թէ յետ ծ պարտ շինուած է: Աւետարանն եւ Նարեկացւոյն Ընկալ քաղցրութեամբն հաստատուած կը թուին ազգեցութեամբ նոյն ս. վարդապետի մի խրատին, թէ « առանց աւետարանի մի նմիւր, ... եւ զլորս կողմն տանն՝ զառաւստաղն եւ զյատակն կնքեա նշանաւ խաչին, եւ զմիտոյ եւ զզգայութիւնոյ ի սէր տեսուն բեւեռեա » (սպ. բնոց խոր. յէջ 420), առ որ շատ յարմար էր Ընկալ քաղցրութեամբն:

Յիշեալ 1465 տարւոյ ժամագրքին մէջ թուով մեծօրեցւոյ մի յիշատակարանն յիշեցի յառաջ՝ յորում կը գրէր նա. « Սրբազնիցի զգիրս հասարակաց աղօթից ». մի առ մի չի

պատմեր թէ ո՞ր կետերն է սրբազնիւր. բայց նոյն ժամագրքի հանգստեան աղօթից վերայ յետ Հանգերուք խաղաղութեամբ վերջապահին նոյն գրաւ յաւելուած կը գտնեմք վերոյիշեալ « Յաղագս արձակման ժողովրդեանն » վերջապետով « փառք քեզ աստուած որ պարգեւեցեր մեզ » մաղթանքն ամբողջ՝ մինչեւ Աւրհնեալ եղբորուք: Այս մաղթանաց ամփոփ համառոտութիւնն եւս կայ 1284 տարւոյ ժամագրքին մէջ՝ երեկոյեան աղօթից ծայրը, որ նոյնպէս անծանօթ է խոստովու, ուստի եւ յետոյ քան զնա. իւր այս տողը՝ « աւկնեա հոգեւոր տիրոջն եւ թաղարարին մերոյ եւ զաւրաց իւրոց » կը ցոյցանէ՝ թէ կիլիկեցոց ժամանակ է շինուած: Թուի թէ զայս ընդարձակել եւ յաւելել է հանգստեան աղօթից վերայ ինքն Մեծօրեցին: Հաւատով խոստովանեալն այլ կայ հին ժամագրքի մէջ, բայց ժամերգութեան զուրս զետեղուած ուրիշ արտաքին աղօթից հետ ի միասին. — այս պատճառաւ զայն եւ Որդի աստուծոյ աղօթքը ժամերգ. մասն չեն համարուած մեր վանաց մէջ: — Ծնորհալին հոն խցատով մի կ'իմացնէ՝ թէ իւր աղօթքը շինել է ոչ թէ ժամերգութեան, այլ հաւատացեցոց համար, որք ամէն օր հասարակաց աղօթից ներկայ լինել շկարեմալով, առանց աղօթից կ'անցնէին: Սորբ հայրապետին այդ գիտաւորութիւնն անտեսելով ծեղարարուն, զայն առին հանգստեան ժամերգութեան մէջ խառնեցին Նարեկացւոյն Որդի աստուծոյ աղօթից հետ, — ինչպէս կը տեսնեմք առաջին անգամ նոյն դարու ժամագրքի մէջ, — զուրս թողով Նայեա սիրով եւ ի քէն հայցեմք երգերը. եւ 1663ին գրուածն յապաւելով նա եւ աւետարանը իւր սաղմոսի, քարոզի եւ աղօթքով:

Այս այսպէս նոր է հանգստեան ժամն, նորազոյն՝ հասարակաց աղօթք լինելն, եւ յոյժ նոր՝ մուսն անոր մէջ Որդի աստուծոյ եւ Հաւատով աղօթից\*:

\* Տեղեկութեան համար յիշեմ՝ թէ Նախկին դարուց մէջ զԵրեւանի ժամերգութիւնն այլ համապատասխան չէր, այլ միայն հսկման զիշերները կը կատարուէր՝ ութ կանոն սաղմոսաց,

ճաշոյ ժամըն ի ձրագալոյցս եւ յերեկ.  
առագ հինգշաբաթու: — Տպագիր տօնա-  
ցոյցը ծննդեան ճրագալոցին եւ հինգշբ. ե-  
րեկոյն կը պատուիրեն կատարել ճաշոյ ժա-  
մերը՝ երեկոյեան պաշտամանց հետ: Իսկ  
գատկի ճրագալոցին կ'առաջանեն զանց ընել  
սովորական երեկոյեանը, պահելով միայն  
ճաշոյը: Սակայն եւ յայսմ նորութիւն կայ:  
Փոխելով ի գրչ. տօնացոյցս, գաի՝ որ  
յամին 1284 գրութեան մէջ երեք օրերն այլ  
կը պահասին ճաշոյը. նոյնպէս եւ երեկոյեանն  
ի ճրգլ. գատկին: Այս ակնբերեւ նշան է՝ թէ  
ԺԳ գաղտնի ճաշոյը չկային այլ երեկոյեանը.  
զի ուր մի քան չէ գրութեմ, չի այլ կատա-  
րուի: Նոյն սովորութիւնը տեսած կը գրա-  
նեմը մինչեւ ի Գր. տաթեւացի, որ նկա-  
րագրելով երկու ճրագալոցից պաշտամունքը,  
գետ չի յիշատակեր ճաշոյը (հտ. Ա., քրգ-  
ւ.) : Պետ սոցա՝ նախ 1498 տարւոյն տօ-  
նացոյցը կը գին ի ծննդեան այսպէս. « Իսկ  
յի ժամն ասի սաղմոս եւ նշխար գործի »

ու թ կանոնադրեաց եւ տառն մըզ. օրհնութեանց  
հետ, հանդերձ վերջին չորս քարոզօք եւ աղօ-  
թեւք. որ է ի կեւրակէս, ի տերուանական մեծ  
տօնս, եւ ի տօնս զլխաւոր սրբոց՝ որոց հա-  
մար յատուկ օրհնութիւնք (չրկն.) չնշուած  
են: Իսկ լուր օրերը եւսին ժամը միայն կային.  
Ը դարու առակին քառորդին ՅՃ. իմաստասեր  
կը գրէ՝ թէ « Եթէն իսկաւմ յաւուրն օրհնի  
Աստուած » (գործք Իր., 110), ինչպէս կ'աղօ-  
թէր Գաւթի մարգարէ. եւ թէ « յամենայն ա-  
ւուր յառաւորսն (իմա բաց ի հսկման ա-  
ւուրց) ի Թաւաթեւոցանոց քնդն ընդառու-  
ցեալք, (չիշէ զգիշերայինն, այլ իսկոյն) զերեց  
մանկանցն ի բերան առեալ նուազեմք զօրհ-  
նութեան » (18), իսկ գիշերային աղօթքը կը  
գնէ « ի գիշերապաշտաման » (50), զոր կը  
հասկնայ հսկումն երբ կ'ըսէ, « արժան է գի-  
շերապաշտուն առնել յալդ կիշարակ » (27, 16):  
Ար թշուաք իւր եւ այլոց ուրիշ վկայութիւն-  
քը: Գիշերապաշտաման նոյն կերպն (ու թ կա-  
նոն սաղմոսեւք եւ այլն) Խոսրովու քով այլ  
կայ (40, 48), յորմէ կը գուշակեմք՝ թէ դեռ  
հանապազօրեայ չէր եղած Փ դարուն: Բայց  
ժիկին արդէն հանապազօրեայ էր՝ ըստ խրա-  
տուց ժամանակաց, եւ բանից Լամբրոնացոյն  
ալ յիշեցնէք. ոչ հսկման օրերը փոխանակ  
ու թ կանոն սաղմոսաց՝ պաշտելով երկու, մի  
կանոնադրուի, մըզ. օրհնութիւնք ոչ եւս, մի  
քարոզ եւ աղօթք: Հետեւաբար յարգելի է նս-  
րին հանապազօրեութիւնն իբրեւ: հին:

եւ այլն. նոյնպէս եւ հինգշաբաթուն, « Իսկ  
յի ժամն ժողովին ի գուռն եկեղ. եւ ասի  
սաղմոս եւ նշխար գործի »: Եւ այնուհետեւ  
բոլոր տօնացոյցը այդպէս կը գրեն: Հոռ  
սաղմոս բառը կը նշանակէ ճաշոյ ժամերը,  
ինչպէս նոյն 1438ի գրութեան յայտնի կ'ը-  
նէ, աւագ ուրբաթուն գրելով՝ թէ « յԳ  
ժամն զսաղմոսն եւ զաղութիւնն աստ » ,  
կամ ըստ 1480ին՝ « զսաղմոսն եւ զմեծ  
աղօթն, զՄիաբանն » եւ այլն: Եւ յետ-  
նագոյն գրչագիրը ոմանք արդէն նոյն բառը  
կը պարզեն ի « ճաշու ժամ » կամ « ճաշու  
ողորմայայ » : Այս ուրեմն ժեւ յարմին կը  
սկսին ճաշոյը ծննդեան եւ հինգշաբաթուն:  
Սակայն գատկին ոչ մի գրչագիր չունի ոչ  
սաղմոս եւ ոչ այլ ինչ. այլ միայն՝ թէ  
« Խոնարհեց որ Ապրեցո չկայ » . ուստի եւ  
բոլորովին նոր է ճաշոյից հաստատութիւնն  
այդ օր\* :

Բայց թէ նախ քան ժեւ դար արդեօք գէթ  
յայլ պահու չլին կատարուեր ճաշոյնք երեք  
աւուրց, դժուարին է հաստատել. նախ՝ զի  
ժեի տօնացոյցը հաստատուն պահելով 1284ի  
գրութեան նոյն աւուրց միւս ժամերգութեանց  
համար նշանակած ժամերը, կարծել կու տան՝  
թէ երեկոյեայց հետ պիտի չմիացնէին ճա-  
շոյը՝ եթէ առանձին ժամու մի մէջ կատա-  
րուէին. երկրորդ՝ զի պատմաբանք որ միշտ  
ճաշոյից հետ կապուած է, հաւանօրէն չէր  
կրնար առանց անոնց տեղափոխիլ յերեկոյ .  
— այս պատճառաւ է որ ճաշոյնքն ունեցող  
տօնացոյցը երեկոյեայց հետ կցած են զայնս.  
— ապա յայտնի է, թէ հնագոյն տօնացու-  
ցին լուսութիւնն այդ օրեր՝ նշան է ճաշոյից  
ի սպառ զանցառութեան ի նոյն եւ ի նա-  
խորդ դարս: Եւ զարմանալի չէ այդ՝ երբ  
արդէն երեկոյեանն այլ յայնապէս նոյն  
վիճակի մէջ է ի գատկին:

\* Աւելորդ է պահանջել՝ որ գրէին եւս՝ թէ  
ճաշոյ ժամերգութիւն չկայ. վասն զի այդ պահն  
« երկուսն » ինչեւի՞, բաւական էր լուսութիւնն  
հասկացնելու ճաշոյից պակասութիւնը նոյն  
ժամուն. բայց յանուանէ հարկ էր յիշել այն  
յապագամանքն՝ որ « երեկոյին » յատուկ պաշ-  
տամանէն պիտի լինէին:

ընդհանուր տեսութիւն մի :

Մեր քննած նիւթոց ընտրութեան կամ մերժման մէջ չափ եւ կշիռ ունենէ՞ր հնու-  
քիւնը, որ ինչպէս ուրեք ուրեք տեսուեցաւ՝  
մինչեւ ձԲ գարը կը հասցնէինք: Թէ ինչո՞ւ՝  
պարզեմք համառօտութիւն: Ոչ ոք կ'անգլիսաւայ՝  
թէ ձԲ գարէն ասեալ յայտ կոչա՞ր Շնորհա-  
լինքու եւ Գրիգորներու սպառման, եւ  
խառնակութեանց, պառակտմանց եւ ինքնա-  
գլխութեանց տիրապետութեան դարեր են.  
եւ ադոնց մէջ կատարուած նորութիւնք —  
այս տեղ իմա յատկապէս ժամկարգական-  
քը — կամ անհշտ անհաստից ոմանց գոր-  
ծեր են, եւ կամ զուրկ են ազդեցիկ\* կամ  
միասնեման իշխանութենէ եկեղեցական զըլ-  
խոյ, որով եւ չեն բնաւ ընդունելիք-եղած  
ազգին ամբողջութենէն, բաց ի սակաւուց,  
եւ այն՝ յետ տպագրութեան հաստատու-  
թեան. զի շատ կետեր մէջ մինչեւ ցայժմ  
անմիաբան են ընթացքը գրչապիղք: Եւ  
հետեւաբար ադոնց հետ ակնածութեամբ վա-  
րուելու պարտաւոր չեմք զգար զմեզ, ինչպէս  
անոնց հետ՝ որք Մեսրոպեանց եւ Ներսի-  
սեանց պատկանելի զրոյմը կը կրեն: Այդ  
շփոթ ժամանակաց մէջ մինչեւ անգամ ընդ-  
հանուր ժողովոց ինչ ինչ գեղեցիկ եւ հի-  
շուաւորց լերահատաւատ սահմանից անընդու-  
նելի են մնացեր \*\*. եւ ինչպէս կրնան ստի-  
պել զմեզ անհատից ոմանց հաստատած եւ  
անզգալապէս ընդհանրացած նորութիւնք:  
Չէ ուղիղ համարել զանոնք « եկեղեցւոյ  
զարաւոր կարգ եւ արարողութիւն », այլ  
այն՝ ինչ որ անսանք թէ են. ուստի եւ զա-  
տապարտելի չեմք գտներ այն պահանջը,  
եւ ոչ կարողալ « ասանդապահ արտերու »,   
թէ յապաւե՛մք, եթէ այդ լոկ այնպիսեաց  
համար է: Հարկ իսկ է այդ, եթէ կ'ուզեմք  
աստուածային պաշտամունքն՝ ինչպէս ըսինք  
յառնալոցոյն՝ ակոթմելի եւ օգտակար ընել  
հաւասարեցնոց, որ ամենէն կարեւոր կէտն է:

\* Օրինակի աղաղաւ յիշեմք Գր. կթղ. ա-  
նաւարդացւոյ եւ այլոց ոմանց անծանօթից շա-  
րականքը:

\*\* Տես ի Բզմ. ԾԴ, 319, 20, 4. ԾԵ, 135.  
եւ յայլ զերս:

Այս կ'ըսէ Յովհաննիսեան. « Ա՛խ,  
արդեօք Բարսեղ չ'ոն արդէն անոնցմէ բա-  
ւական չի պակեցեցո՞ւց »: Եւ ի՞նչ. մի՞ թէ  
Բարսղի գործն արդար չէր: Ի՞ գարն էր.  
Ներսէս կթղ. Շիսող օր մի վարդապետ տա-  
նելու ժամանակ ի Բագուան՝ տեսաւ, որ իւ-  
րաքանչիւր զպիւր զատ շարական կ'երգէ.  
« ութ հարց փոխեցին եւ ոչ կարացին առ-  
նուլ զմիմեանցն »: Չայս տեսնելով հայրա-  
պետն, հրամայեց Բարսղի եւ այլ գիտնոց՝  
ընտրել մի մի պատկեր շարական իւրաքան-  
չիւր տօնին պատշաճ, եւ աւելորդը թողուլ  
(վերջ. պտմ. 19. — կիր. 34): Այսու  
պարտաւելի՜ գործ ըրաւ նա. Յովհաննիսեան  
կ'ուզէր մի աւուր մէջ ո՞ք հարց երգել: Ի՞  
գարու այդ գործը, զոր յետագայ պատմիչք  
գովեցին, մանաւանդ օրինակ է մեզ՝ ցարդ  
եղած ամէն կամայականութեանց յարկ չառ-  
լով՝ սրբազորել, եւ եկամուտ աւելորդ գորս  
ձգել: Եւ թուի ինձ՝ թէ կրնայ կատարուիլ  
այդ առանց աղմկի, այս ինքն այն եղանա-  
կաւ՝ որով ներս մտած են:

Մեր քննածներէն զատ զետ կան շատ  
ուղղելի կետեր, որք ժամակարգութեան ընդ-  
հանուր քննութեան կը վերաբերին:

Հացոռնի

3. ԵՐԲ ռէ, լը, 1 ԵՒ ԵՐԲ չի ԿՍԹ 1՝

(Բ. Պատասխան ապրիլի ամսոյ Սոսրհանգա-  
կիւն երրորդ հարցման).

Բազմալիպին Մայիսի Սուրհանդակն Պր.  
Յովհ. Հաւարչ ստորագրութեամբ պատառ-  
խան մի կը կրէ « Ե՞րբ ոչ, լը, 1 Ե Երբ  
չի կամ 1՝ », հարցման ապրիլի. որուն ներ-  
քեւ Հանդիսին խմբագրութիւնն կը յայտնէ  
թէ վերոյիշելոյն կարծեաց բոլորովին համա-  
միտ չէ, թուահամար քանի մը գիտողու-  
թիւններ ընելով: Ուշադրութեամբ կարդալով  
երկու կողմի կարծիքներն ալ՝ հարկ համա-  
բեցայ այս երկու տողերս գրել, յայտնելու  
որ Պր. Յովհ. Հաւարչի տեսութիւններն ըստ  
ամենայնի ուղիղ են. իսկ խմբագրութեան  
կարծեաց մէջ արդարացի չեմ գտներ միայն  
չորրորդ թուահամարը, յորում կ'ըսուի, թէ

« Զի կը զործածուի բայերու ստորագրական եղանակին հետ, կամ պայմանական ու պատճառական նախադասութեանց մէջ », և օրինակ կը բերուին իրրև ուղիղ և էրե չի տեսներ, կամ չի զղջա, որպէս զի չի լան կամ չի յաղթուին », և այլն. մինչդեռ այդ օրինակներն և նմանիք՝ պէտք է ուղղադրուին « Եթէ չտեսներ կամ չզղջա, որպէս զի չլան կամ չյաղթուին » :

Այս ուղղադրութեանս ճշմարտ և լեզուաբանական անհերքելի (և ոչ թէ գիշտաբանական քննարկութեամբ, ինչպէս կ'ամբաստանուի) պատճառն այն է՝ ինչ որ Պր. Յուլ. Շաւարշ իւր պատասխանին ժամօրոքեան մէջ հարեւանցի կերպով յիշեցուցած է, և զոր Գերայ Արսէն Այալընեան իւր « Գննական փերա կանութիւն արդի հայերէն լեզուի » ընտիր զործոյն մէջ ընդարձակ բացատրած է, յէջ 32—37 (մասն փերականութեան\*), առ որ կ'աղարկեմ՝ նաև ես ընթերցողը՝ օրինակութեան խորշելով:

Բանասէր

(Գ Պատասխան եղև Երեւան).

Ուսանողիկ հինգ ժխտական ձեւերէն երկուքը՝ չի եւ չ', նորահար եւ աւելորդ են. նախինքն չէին ճանաչեր « չի զբաղել կամ չ'ուսել » և այլ միայն « լքաղել, լուսել » : Գալով այլոց, ոչի զործածութեան տեղն արդէն ամենուն ծանօթ է թէ հին եւ թէ նոր

\* Որչափ ցնորհապարտ պիտի լինէինք Գերայ Այալընեանի, եթէ իւր վերոյիշեալ զործոյն մէջ, յէջ 87, բացասական մասնակի զանազան դարերու ընթացքում կրած փոփոխութեանց կամ ձեւերու օրինակներ բերած ժամանակ՝ նշանակած լինէր նաև նոցա հեղինակները և կամ ինչևէն առաջին կամ սոցալիս զործածներէ ու տեղերէ քաղուած լինէին. պակասութիւն մի՞ որ հասարակ է սակայն ընդհանրապէս ամէն քերականութիւն յօրինողաց: Մինչդեռ մէջ բերուած կանոնը իրենց հաստատութիւն կամ վաւերացումն կը ստանան օրինակներէ, բանաւոր կը կարծենք պահանջել՝ որ օրինակաց հեղինակութեան ոյժը գիտանալ տրուած կանոնին աւելի կամ նուազ զօրութիւնը կամ կարեւորութիւնը կ'ապագատելու համար:

հայերենի մէջ. նոյնպէս եւ չ մասնական հին հայերենի մէջ: Փոխանակ այս երկորդ ձեւին, յետին դարուց ուսմանքին մէջ յառաջ եկաւ լի, զործածուելով բայից քանի մի եւ զանակաց հետ. զոր օրինակ « լի ցաւի, լի մտայ, լի գտուի » իբր սմ. ներկայ. « որ լի ծանրանայ, լի կորի » իբր ստորագրական. (առն ի վկայութ. բժշկերն. ի Հայբուսակի, կամ այլու):

Այժմ ոմանք միայն լի կը զործածեն բաղաձայնիս սկսած բոյից առջեւ. լի խօսիր, լի խօսեցայ. եւ ոմանք միայն չի, լուսե. ներ, լաւեցայ: Ըստ իս կարեւոր է երկու ձեւոց եւս զործածութիւնը. լի՝ միայն սմ. ներկ. հզ. երրորդ դիմի հետ, թէ բաղաձայնի եւ թէ ձայնաւորի առջեւ. եւ չ' կատարեալ եւ այլ ամէն եղանակաց հետ: Ասոր պատճառն այս է. չ զործածուելով որ եւ է բառի հետ, իբրեւ ամսանի մասնիկ՝ անոր ամսանի կը լինի, եւ ոչ թէ զատ գիր. զոր օրինակ՝ չազգ, չգզ, չպէս. (ինչպէս տ կամ ա՛ն՝ ի տպել կամ ապել եւ այլն). այսպէս եւ բայից հետ անոնց մասն է. Արդ երբ կը գրեմք եւ ըստ սովորութեան կը շեշտեմք կամ կը հարցնեմք չ'տեսներ (չ հնչիւնը սովորական է երկու բաղաձայնից մէջ), չերթար, կամ չ'տեսներ, չերթար, կը մեղանչեմք մեր լեզուի օրինաց զեմ՝ որ քաց ի բառից վերջին վանկէն՝ չէ կարող այլուր շեշտ առնուլ: Այս պատճառաւ իսկ պատշաճ է գրել լի տեսներ, լի ուսեր, լի երթար, որպէս զի կարենամք շեշտել զի իբրեւ զատ բառ. Նոյն ձեւն աւելորդ է ուրիշ եւ զանակաց հետ, ուր շեշտ չունի, եւ նախ նեաց օրինոք չ կը զործածուի. լարեցի, եթէ լարեմ կամ լարելի, լարել. նոյնպէս չառի եւ այլն:

Իսկ լի մասնական մեկնութիւնն ի չէ ի (զոր օր. լի լսեր = չէ ի լսել) խախտաւ կը կարծեմ՝ եւ ես ըստ այնմ, զի նոյնը չի զօրեր նախնաց վերոյիշեալ օրինակաց մէջ, « լի ցաւի, որ լի ծանրանայ », յորս դեմաւոր են բայքն, եւ ոչ անորից վերայքն, եւ չէ հնար մեկնել զայնս « չէ ի ցաւի, որ չէ ի ծանրանայ » :

Հացոնքի